

UDC 681.81/82(5:4)

**FROM ASIA TO EUROPE: TO THE QUESTION
OF WAYS OF DISTRIBUTING ONE
OF THE EASTERN MUSICAL INSTRUMENTS**

O. Diadechko

Post-Graduate Student

T. G. Shevchenko National University

“Chernihiv Colehium”

53, Hetmana Polubotka Str., Chernihiv – 14013, Ukraine

e-mail: o.diadechko@gmail.com

The article deals with the problem of the origin and spread of the jew’s harp – an ancient musical instrument. In spite of a number of special studies in the field of organology, there are no works in Ukrainian historiography devoted to this problem. This is due, among other things, to the complexity of the attribution and dating of the archaeological finds of the jew’s harp. Researchers still do not come to a final conclusion regarding the time and place of occurrence of the jew’s harp, as well as ways of its spread. Nevertheless, they recognize the obvious fact that it appeared in Asia, where it still remains a popular musical instrument associated with cults and rituals. In modern Europe, the jew’s harp is also known, but as an ensemble folklore instrument accompanying dances and entertainment.

The earliest and simplest jew’s harps were made from organic materials – wood, bamboo or bone. They appeared in Asia approximately in the 1st c. BC. Later, metal harps spread. Their distribution was accompanied by the development from simple forms to more complex ones. The most perfect in design and capabilities is considered to be the heteroglottic iron jew’s harp. In Europe, heteroglottic jew’s harps appear in a developed form in the Middle Ages. In this case, the oldest finds of this type of instruments in Eastern Europe are earlier. The oldest find of the heteroglottic jew’s harp in the context of the culture of the Eastern Slavs dates back to the 9–10th centuries. In Western Europe, such instruments are known only from the XIII century. The appearance of jew’s harps in Eastern Europe can be associated with the resettlement from the east of the bearers of the tradition of jew’s harp music with subsequent cultural influence on the local population. 10th century is the time of appearance of Turkic tribes in the Black Sea steppes. Probably, it was

from these settlers from the East that the Slavs borrowed the tradition of playing the jew's harp. Subsequently, this tradition spread further to the West.

Keywords: jew's harp, musical instruments, musical culture of Asia, organology

О. О. Дядечко

ВІД АЗІЇ ДО ЄВРОПИ: ДО ПИТАННЯ ПРО ШЛЯХИ ПОШИРЕННЯ ОДНОГО ЗІ СХІДНИХ МУЗИЧНИХ ІНСТРУМЕНТІВ

Варган – один з найдавніших та найпоширеніших музичних інструментів Євразії, однак його походження та шляхи поширення досі є предметом дискусії. Серед іншого, не визначено, яким саме чином та в яку епоху він потрапив на територію Східної Європи. Це питання неодноразово розглядалося дослідниками в галузі інструментознавства (Е. Хорнбостель, К. Закс, Л. Тадагава, Ф. Крейн, М. Райт, Дж. Коллтвейт, В. Сузукей та інші), однак у вітчизняній історіографії роботи, присвячені цій проблемі, відсутні.

Варган є інструментом досить простої конструкції з дерева, кістки або металу. Він має дві складові – корпус (рамку) і рухомий язичок (пружину, струну, міндик). Під час гри виконавець однією рукою притискає варган до зубів або губ таким чином, щоб язичок міг вільно коливатись, а іншою рукою приводить у дію язичок. Ротова порожнина слугує резонатором. Незважаючи на те що коливання язичка утворюють ноти тільки однієї висоти, виконавець, використовуючи органи мовлення та дихання, може змінювати ці коливання, створюючи при цьому широке різноманіття звуків.

У світі зафіксовано близько 1000 різноманітних назв варгана. У європейських варіантах назви використовуються слова “вуста”, іноді “губи” та “зуби” в поєднанні зі словами “труба” або “арфа” (*mondtrom* у голландців, *jew's harp* в англійців [Wright 2004] тощо). В Азії, як правило, інструмент має назву відповідно до матеріалу, з якого він виготовляється (*демір-хомус* у тувинців [Сузукей 1989], *koukin* у японців [Тадагава 1996] тощо).

У культурі різних народів протягом багатьох віків варган виконував різні функції. У народів Азії це був переважно сольний, сакральний інструмент. У шаманізмі його використовували під час ритуалів, щоб замаскувати (приховати) голос [Kolltveit 2006, 4].

На противагу цьому в Європі варган слугував ансамблевим розважальним інструментом, поширився серед нижчих верств населення та використовувався переважно для виконання танцювальних мелодій.

Дослідники досі не дійшли остаточного висновку щодо місця варгана у класифікації музичних інструментів. Частина науковців відносить його до категорії щипкових ідіофонів (звук утворюється завдяки коливанню самого інструмента) [Хорнбостель, Закс 1987], інші вважають його аерофоном (звуківі коливання утворюються завдяки вібрації язичка шляхом проходження повітря через інструмент) [Тадагава 1996; Crane 2003].

Відомі різноманітні форми та види варганів. У систематичних таблицях Е. Хорнбостеля та К. Закса усі вони поділені на дві великі групи відповідно до способу кріплення язичка до основи: ідіоглотичні та гетероглотичні [Хорнбостель, Закс 1987, 229]. У літературі ідіоглотичні варгани також визначаються як пластинчаті (рамні), а гетероглотичні – як дугові. У пластинчатому варгані язичок вирізається з того ж самого шматка дерева, бамбука, кістки або тонкого металу, що і пластина. Такий тип варгана досить крихкий і не дуже голосно звучить. На пластинчатих варганах звук видобувається шляхом рухів пальцями або посмикування шнура, прикріпленого до протилежного кінця інструмента. У дуговому варгані до кованої залізної основи кріпиться гнучкий металевий язичок. На дугових варганах звук видобувається шляхом ударів пальця по вигнутому кінцю язичка. Вважається, що найбільш ранні та найпростіші за формою варгани виготовлялися з органічних матеріалів – дерева, бамбука або кістки. Виготовлення інструментів з металу розпочалося значно пізніше, адже це складний процес, що потребував спеціальних навичок у галузі металообробки [Kolltveit 2006, 4].

Переважає думка, що пластинчатий тип варгана є найдавнішим, і це підтверджують археологічні знахідки. Дж. Коллтвейт зазначає, що найдавнішою знахідкою цього інструмента є ідіоглотичний варган з території Монголії, який датується приблизно I ст. до н. е. – I ст. н. е. [Kolltveit 2006, 4]. Є думка, що дугоподібні варгани генетично пов'язані з пластинчатими і походять від них. У цьому зв'язку важливо зазначити, що на території Європи відомі лише знахідки дугових варганів [Crane 2003].

У літературі можна зустріти твердження, що існують галоримські та англо-саксонські археологічні знахідки дугових варганів із Франції та Південно-Східної Англії. Однак таке їхнє датування є неаргументованим. Скоріше за все, вони походять з більш пізньої доби [Wright 2004, 51].

За даними Дж. Коллтвейта, найдавніші задокументовані археологічні знахідки варгана в Західній Європі датуються XIII ст. Як зазначає дослідник, у цей період простежується також діяльність професійних майстрів з виготовлення варганів, про що свідчать ремісничі знаки (відмітки, клейма) на деяких виробках. Дещо пізніше, з XIV ст., писемні джерела засвідчують масове виробництво варганів в Австрії, Італії та Англії [Kolltveit 2006, 5].

Найдавніші зображення, що засвідчують побутування дугового варгана в Європі, належать також до XIV ст. Це зображення на датованій 1353 р. печатці сім'ї Тромпії у Швейцарії та на одній з емалевих мініатюр посоха єпископа Вільяма Вікхемського (посох прикрашений мініатюрами із зображеннями янголів, що грають на різних музичних інструментах; один з янголів грає на дуговому варгані) [Wright 2004, 51, 52]. Важливо, що на цій мініатюрі чітко видно процес звуковидобування: защипування пальцем правої руки язичка інструмента. Це дає змогу говорити про те, що автор мініатюри був добре обізнаний з варганом та способом гри на ньому. Тобто в XIV ст. варган вже був добре знайомий населенню Західної Європи.

Дж. Коллтвейт простежив поширення різних типів варганів згідно із систематикою К. Закса. У результаті він дійшов висновку, що центром їхнього походження була Південно-Східна Азія, а їхнє поширення супроводжувалося розвитком від простих форм інструмента до більш складних, останньою з яких став металевий дуговий варган, що з'явився на території Європи в Середньовіччі [Kolltveit 2006, 4].

Найдавніший дуговий варган на території Азії був знайдений під час археологічних розкопок у Японії (м. Омнія, префектура Сайтама) і датується першою половиною X ст., епохою Хейан [Тадагава 1996, 24]. Аналізуючи цю знахідку і дослідивши історію подібних інструментів, Л. Тадагава зазначає, що дуговий варган, скоріш за все, почав поширюватися з однієї певної території, а не виник у декількох місцях одночасно. Це він пояснює подібністю будови інструментів та принципів звуковидобування

[Тадагава 1996, 28]. Однак конкретні шляхи поширення варганів дослідник не визначає.

М. Райт припускає, що дуговий варган міг потрапити на територію Східної Європи з надр Азії по Шовковому шляху. На його думку, про це свідчить відповідність напрямків, по яким проходив Шовковий шлях, і регіонів, де зафіксовано використання варгана [Wright 2004, 53]. Проте ця теорія є недостатньо обґрунтованою. На Сході варган був ритуальним інструментом, властивим певному культурному середовищу, тому напевно не міг бути предметом торгівлі. До того ж вміння гри на варгані передбачало вивчення способів звуковидобування, тобто навчання та передачу традиції від однієї особи до іншої.

Таким чином, є підстави пов'язати проникнення дугового варгана з Азії до Європи з переселенням носіїв традиції його використання та їхнім подальшим впливом на місцеве населення. У зв'язку з цим велике значення мають знахідки варганів на території Східної Європи, що є більш ранніми, ніж західноєвропейські.

На території Давньої Русі відомі окремі знахідки дугових варганів X–XIII ст. з Глухова [Пашковський 2012], Любеча [Дядечко 2017], Друцька [Алексеев 1966], Новгорода [Колчин 1978], Пскова [Щукина 2007] тощо. Скоріше за все, реальних знахідок більше, однак є проблеми з їхньою атрибуцією. Дуже часто це складно через спотворення форми інструмента корозією. До того ж його найважливіша частина – язичок крихкий та легко руйнується.

Найдавніша знахідка дугового варгана в контексті культури східних слов'ян датується IX–X ст. і походить з давньоруського городища Єкімауци в Молдові (поселення тиверців) [Федоров 1954, 18]. Таким чином, час появи варгана на території, що заселяли східні слов'яни, збігається з часом появи у Причорноморських степах угрів, а слідом за ними печенігів. Припустимо, що саме від них слов'яни запозичили традицію використання цього інструмента.

Як відомо, угри спочатку займали територію в області Леведія (між Доном та Дніпром), а потім під натиском печенігів перейшли ще далі на захід – в Ателькузу (між Дніпром та Дунаєм) [Давня історія... 2000, 559]. У зв'язку з цим важливо, що з часом появи варгана у східних слов'ян приблизно збігається час його появи у Волзькій Булгарії – регіоні, що межував із зоною розсе-

лення угрів та печенігів. Так, відомо, що дуговий варган, датований XI–XII ст., знайдений під час розкопок Остолоповського селища в с. Річному Алексеевського району Республіки Татарстан [Яковлев 2007, 51].

Цікаво, що на суміжних із цим регіоном територіях відомі також знахідки пластинчатих варганів із бронзи. Дві такі знахідки походять з Танкеївського могильника в Нижньому Прикам'ї (XI–X ст.). Ця пам'ятка належить неоднорідному за своїм складом населенню, носіям ломатівської, полумської та кушнаренківської культур, що переселилися в Середнє Поволжя з Верхньої Ками, з басейну р. Чепці та Приуралля [Казakov 1977, 107]. Відповідно до системи датування варганів Дж. Коллтвейта [Kolltveit 2004, 83], імовірно, бронзовий пластинчатий варган був перехідним типом від пластинчатого до дугового. Тобто можна пов'язати появу дугового залізного варгана з тим регіоном, де також відомі і пластинчасті бронзові.

У будь-якому разі, є всі підстави припустити, що дуговий варган потрапив на територію Європи внаслідок міграції угорських чи тюркських племен. Залишається незрозумілим, хто саме з них впровадив у культуру східних слов'ян традицію гри на дуговому варгані, однак привертає увагу той факт, що найбільш ранні відомі варгани угорських племен пластинчасті, тоді як у тюркській музичній культурі переважав дуговий варган. До сьогодні традиція використання дугового варгана поширена передусім саме в тюркомовних народів: тувинців, якутів, башкирів, алтайців, киргизів, туркменів та ін. Безумовно, у деяких народів (хакасів, татар, казахів) вона недостатньо досліджена, втім, у них також фіксується використання дугових варганів [Сузукей 2010]. Тобто до сьогодні варган залишається популярним музичним інструментом практично у всіх тюркомовних племен, незалежно від регіону їхнього проживання, та є притаманним їхній культурі. Водночас в інших культурах він використовується спорадично.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев Л. В. Полоцкая земля. (Очерки истории Северной Белоруссии): В IX–XIII вв. Москва, 1966.

Давня історія України / Гол. ред. П. П. Толочко. Київ, 2000. Т. 3.

Дядечко О. Знахідка варгану зі стародавнього Любеча // Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-

Східної Європи: Матеріали XVI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції, 7–9 квітня 2017 р. Чернігів, 2017.

Казаков Е. П. Древние язычковые инструменты Прикамья и Приуралья // **Советская этнография.** 1977. № 1.

Колчин Б. А. Коллекция музыкальных инструментов древнего Новгорода // **Памятники культуры: Новые открытия.** 1978 г. Ленинград, 1979.

Пашковський О. Дримби XIII – початку XVI ст. за археологічними знахідками // **Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.** 2012. Вип. 21.

Сузукей В. Ю. Тувинские традиционные музыкальные инструменты. Кызыл, 1989.

Сузукей В. Ю. Хомус в традиционной культуре тувинцев. Кызыл, 2010.

Тадагава Л. О японских варганах тысячелетней давности // **Хомус.** Якутск, 1996. № 1.

Федоров Г. Б. Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии // **Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры.** Москва, 1954. Вып. 56.

Хорнбостель Э., Закс К. Систематика музыкальных инструментов // **Народные музыкальные инструменты и инструментальная музыка.** Москва, 1987. Ч. 1.

Щукина Т. А. Варганы из коллекций Псковской археологической экспедиции // **Вопросы инструментоведения.** Санкт-Петербург, 2007. Вып. 6.

Яковлев В. И. Музыкальные инструменты Национального музея Республики Татарстан. Казань, 2007.

Kolltveit G. Jew's harps in European Archaeology: A Brief Summary of a Research Project // **Journal of the International Jew's Harp Society.** 2004. No. 1.

Kolltveit G. **Jew's harps in European Archaeology.** Oxford, 2006.

Crane F. **A History of the Trump in Pictures: Europe and America.** Iowa, 2003.

Wright M. The Search for the Origins of the Jew's Harp // **The Silk Road Foundation Newsletter.** 2004. Vol. 2, No. 2.

REFERENCES

- Alekseyev L. V. (1966), *Polotskaya zemlya. (Ocherki istorii Severnoy Belorussii): v IX–XIII vv.*, Nauka, Moskva. (In Russian).
- Davnaya istoriya Ukrainy* (2000), Tolochko P. P. (ed.), Vol. 3, Kyiv. (In Ukrainian).
- Diadechko O. (2017), “Znakhidka varhanu zi starodavn’oho Lyubecha”, *Seredn’ovichni ta rann’omoderni starozhytnosti Tsentral’no-Skhidnoyi Yevropy: Materialy XVI Mizhnarodnoyi student’s’koyi naukovoï arkeolohichnoyi konferentsiyi*, kviten’ 7–9, 2017, Chernihiv, pp. 40–1. (In Ukrainian).
- Kazakov E. P. (1977), “Drevniye yazychkovyye instrumenty Prikam’ya i Priural’ya”, *Sovetskaya etnografiya*, No. 1, pp. 107–9. (In Russian).
- Kolchin B. A. (1979), “Kollektsiya muzykal’nykh instrumentov drevnego Novgoroda”, *Pamyatniki kul’tury: Novyye otkrytiya. 1978 g.*, Leningrad, pp. 174–87. (In Russian).
- Pashkovs’kyy O. (2012), “Drymby XIII – pochatku XVI st. za arkeolohichnymy znakhidkamy”, *Novi doslidzhennya pam’yatok kozats’koyi doby v Ukraini*, Vol. 21, pp. 248–53. (In Ukrainian).
- Suzukey V. Yu. (1989), *Tuvinskiye traditsionnyye muzykal’nyye instrumenty*, Kyzyl. (In Russian).
- Suzukey V. Yu. (2010), *Khomus v traditsionnoy kul’ture tuvintsev*, Kyzyl. (In Russian).
- Tadagava L. (1996), “O yaponskikh varganakh tysyacheletney davnosti”, *Khomus*, No. 1, pp. 24–35. (In Russian).
- Fedorov G. B. (1954), “Itogi trekhletnikh rabot v Moldavii v oblasti slavyano-russkoy arkeologii”, *Kratkiye soobshcheniya o dokladakh i polevykh issledovaniyakh Instituta istorii material’noy kul’tury*, Vol. 56, Moskva, pp. 8–23. (In Russian).
- Khornbostel’ E. and Zaks K. (1987), “Sistematika muzykal’nykh instrumentov”, *Narodnyye muzykal’nyye instrumenty i instrumental’naya muzyka*, Vol. 1, Moskva, pp. 229–60. (In Russian).
- Shchukina T. A. (2007), “Vargany iz kollektsiy Pskovskoy arkeologicheskoy ekspeditsii”, *Voprosy instrumentovedeniya*, Vol. 6, Sankt-Peterburg, pp. 158–61. (In Russian).
- Yakovlev V. I. (2007), *Muzykal’nyye instrumenty Natsional’nogo muzeya Respubliki Tatarstan, Kazan’*. (In Russian).

Kolltveit G. (2004), “Jew’s harps in European Archaeology: A Brief Summary of a Research Project”, *Journal of the International Jew’s Harp Society*, No.1, pp. 79–85.

Kolltveit G. (2006), *Jew’s harps in European Archaeology*, BAR, Internationals Series, Oxford.

Crane F. (2003), *A History of the Trump in Pictures: Europe and America*, Mount Pleasant, Iowa.

Wright M. (2004), “The Search for the Origins of the Jew’s Harp”, *The Silk Road Foundation Newsletter*, Vol. 2, No2, pp. 49–55.

О. О. Дядечко

Від Азії до Європи: до питання про шляхи поширення одного зі східних музичних інструментів

Стаття висвітлює проблему походження та поширення варгана – старовинного музичного інструмента. Незважаючи на низку спеціальних досліджень у галузі інструментознавства, у вітчизняній історіографії відсутні праці, присвячені цій проблемі. Це пов’язано, серед іншого, зі складністю атрибуції та датування археологічних знахідок варгана.

Науковці досі не дійшли однозначного висновку щодо часу та місця виникнення варгана, а також шляхів його поширення. Проте вони визнають очевидним той факт, що він зародився на території Азії, де і зараз залишається популярним музичним інструментом, пов’язаним з культами та ритуалами. У сучасній Європі варган також відомий, але як ансамблевий фольклорний інструмент, що супроводжує танці та розваги.

Найбільш ранні та найпростіші варгани виготовлялися з органічних матеріалів – дерева, бамбука або кістки. Вони зародились в Азії близько I ст. до н. е. Пізніше поширились металеві варгани. Їхнє поширення супроводжувалося розвитком від простих форм до більш складних. Найдосконалішим за конструкцією та можливостями гри вважається дуговий варган із заліза.

У Європі дугові варгани з’являються в Середньовіччі вже в розвинутому вигляді. При цьому найдавніші знахідки такого типу інструментів на території Східної Європи є більш ранніми. Найдавніша знахідка дугового варгана в контексті культури східних слов’ян датується IX–X ст. У Західній Європі такі інструменти відомі лише з XIII ст.

Появу варганів у Східній Європі можна пов’язати із переселенням зі сходу носіїв традиції варганної музики та їхнім подальшим культурним впливом на місцеве населення. X ст. – час появи у Причорноморських степах тюркомовних племен. Ймовірно, саме від цих переселенців зі Сходу слов’яни запозичили традицію гри на варгані. Згодом ця традиція поширилась далі на Захід.

Ключові слова: варган, музичні інструменти, музична культура Азії, інструментознавство

О. О. Дядечко

**От Азии до Европы: к вопросу о путях распространения
одного из восточных музыкальных инструментов**

Статья освещает проблему происхождения и распространения варгана – старинного музыкального инструмента. Несмотря на ряд специальных исследований в области инструментоведения, в отечественной историографии отсутствуют работы, посвященные этой проблеме. Это связано, среди прочего, со сложностью атрибуции и датировки археологических находок варгана.

Исследователи до сих пор не пришли к окончательным выводам касательно времени и места возникновения варгана, а также путей его распространения. Тем не менее, они признают очевидным тот факт, что он появился на территории Азии, где и сейчас остается популярным музыкальным инструментом, связанным с культами и ритуалами. В современной Европе варган также известен, но как ансамблевый фольклорный инструмент, сопровождающий танцы и развлечения.

Наиболее ранние и простые варганы изготавливались из органических материалов – дерева, бамбука или кости. Они появились в Азии приблизительно в I в. до н. э. Позднее распространились металлические варганы. Их распространение сопровождалось развитием от простых форм к более сложным. Наиболее совершенным по конструкции и возможностям игры считается дуговой варган из железа.

В Европе дуговые варганы появляются в Средневековье уже в развитом виде. При этом древнейшие находки такого типа инструментов на территории Восточной Европы являются более ранними. Древнейшая находка дугового варгана в контексте культуры восточных славян датируется IX–X вв. В Западной Европе такие инструменты известны только с XIII в.

Появление варганов в Восточной Европе можно связать с переселением с востока носителей традиции варганной музыки с последующим культурным влиянием на местное население. X в. – время появления в Причерноморских степях тюркоязычных племен. Вероятно, именно от этих переселенцев с Востока славяне заимствовали традицию игры на варгане. Впоследствии эта традиция распространилась дальше на Запад.

Ключевые слова: варган, музыкальные инструменты, музыкальная культура Азии, инструментоведение

Статья надійшла 01.11.2017